

BESZÉDSZITUÁCIÓ—BESZÉDAKTUS—PERLOKÚCIÓ

A jelenkori nyelvészeti/nyelvfilozófiai kutatások egyik fő iránya a beszédaktus-elmélet mint a nyelv pragmatikai jellegzetességeit vizsgáló teória — a természetes-nyelvi megnyilatkozásokban kifejezhető verbális cselekményeket elemzi. Közelebbről megjelölve: az Austin által meghatározott lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusok mibenlétével és az ezeket vezérlő — a nyelvközösségben már intézményesült — beszédaktus-szabályok működésével foglalkozunk, azaz a beszéd-kommunikáció lényegi vonásait világítja meg.

Az elméletnek az irodalmi szövegek elemzésében való hasznosíthatóságával eddig nemigen foglalkoztak, habár a beszédaktusokról szóló fejtegetések ismeretében úgy tűnik fel, hogy drámai művek vizsgálatánál szinte elengedhetetlen az alkalmazása, de fontos szerepe lehet a prózai szövegek szemantikai értelmezésében, beszédhelyzet-alakítások elemzésében, konfliktusmagyarázatoknál, továbbá a szereplők szociális szerepviszonyainak meghatározásában.

A beszélő pszichikai álláspontját tükröző közlés-felosztás jól mutatja, hogy az elmélet alkalmazása milyen vonatkozásokban vihet bennünket közelebb a szöveghez. Az illokúciós aktusok megkülönböztető elvei:

1. az aktus célja és értelme,
2. a közlő és hallgató érdekbeli viszonya, a kérés és a parancs (különbülnek el például),
3. a közlő és hallgató érdekbeli viszonya,
4. a beszélőnek a megnyilatkozáshoz való lehetséges pszichikai hozzáállása stb.

Érdekes eredményekre számíthatunk, ha egy narratív szövegben megfigyeljük az illokúciós aktusok, a felmutatott perlokúció és a klasszikus értelemben vett cselekményesség viszonyát. Sokhelyütt pl. éppen a (fizikai) perlokúció hiánya vezet cselekménytelenséghez, máskor viszont már az illokúciós aktusok jellegéből következően háttérbe szorul a cselekményesség.

A konverzációk sorozatából felépülő drámai szerkezetekben — amelyeknek természetes alapegysége a verbális interakció, azaz a beszédese-mény — szemantikai folytonosságot felmutatva követik egymást a beszédcselekvések. Amíg azonban a drámai szövegekben kizárólag a párbeszéd konnexió érvényesül, addig a prózában jelen van a monologikus és a költői szövegkonnexió is, s ezek közül a narratív szövegek nagy részében a monologikus dominál. Az alakok nyelvi jellemzését, illetve az egyenes beszédet előtérbe állító próza, a párbeszéd novellatípus, az Örkény-féle dialogizált regényszerkezetek stb. a beszédaktusok szerepének tekintetében mutatnak bizonyos hasonlóságokat a fentiekben említett drámai szövegekkel. A szabad függő beszéd az impresszionista szerkesztésmódnak, és a gondolatiságnak az eluralkodásával a dramatizált előadásmód, vagyis az egyenes beszéd rovására kerül előtérbe. Az ilyen szöveg elemzésénél természetesen kevésbé vagy egyáltalán nem lenne gyümölcsöző a beszédaktus-elmélet alkalmazása. Prózáról beszélve arról is említést kell tennünk, hogy dialogizált kisebb prózai szövegekben, a legtöbbször egyetlen problémára való koncentráció és a feszesebb, célratörő szerkesztés következtében a beszédaktus-rendszer egy témakörhöz kötődik, és tartalmilag teljesebben átfogja az írásmű egészét, mint a dialógusok, monológok és leírások tömkelegének összefüggő rendszerét létrehozó „nagy” prózai formákban, amelyek vertikális tagozódásában az összes beszédminőségek, így a beszédcselekvések megvalósítására alkalmas beszéd is jelen vannak. Az ilyen narratív szövegben (regényben) a nagyjából egy témakörben mozgó, szorosabban összetartozó beszédaktusok sorozata a szöveg horizontális tagozódási szintjén le-lezárul, hogy egy következő egységben kialakuló beszédhelyzetben az új témájú és típusú beszédaktusok az előzőekkel sok esetben még a szereplők tekintetében se mutatassanak összefüggést. (Természetesen nem óhajtjuk a kizárólagosság látszatát kelteni, hiszen a szövegek bizonyos hányadában a jelenet, az új bekezdés vagy a fejezet nem minden esetben jelent témaváltást, noha a beszédhelyzet azért általában megváltozik, árnyalatnyi különbséget mindenképpen mutat. Tulajdonképpen el kellene döntenünk, hogy beszédaktus-rendszeren az egy téma-, illetve motívumkörön vagy az egy beszédhelyzet belüli megnyilatkozások sorozatát értjük-e. Mivel a nagyprózai formák problémáival behatóbban nem kívánunk foglalkozni, a kérdéssel kapcsolatban csak annyit jegyzünk meg, hogy ha az egy motívumkörön belüli beszédaktusokat szemléljük összetartozó egészként, akkor könnyebben felismerhetővé válnak a különféle szöveghelyek egymáshoz való összefüggései. A beszédhelyzet vizsgálata természetesen ilyen szemléleti álláspont mellett sem hagyható figyelmen kívül, hiszen a beszédaktus mint cselekvésértékű megnyilatkozás a kommunikációs aktus részeként egzisztál, s mint ilyen feltételezi a beszédhelyzetet, ezért vizsgálata csak annak ismeretében képzelhető el.

A következőkben a párbeszéd kisprózai szövegek ilyen vonatkozásairól szeretnénk néhány szót szólni. A kisprózai formák közül a beszédaktusok nem a novellában, hanem az ettől lényegi vonásaiban különböző

dialogizált rövidtörténetben töltik be a legjelentősebb szövegkonstrukciós szerepet. A rövidtörténet ugyanis teljes mértékben nélkülözi a klasszikus értelemben vett cselekményességet, legtöbbször a beszédhelyzethez sem körvonalazza, ez utóbbit majd csak a beszédaktusok sorozata bontakoztatja ki (és beszédaktus-elméleti értelemben vett cselekményességet visz a rövidtörténetbe). Egy egyszerű beszédaktus-sorozat azért képes önmagában felépíteni egy teljes értékű írásművet, mert míg az adott megnyilatkozás tényleges jelentése mellett a többlet révén verbális cselekvést valósít meg, addig érzékelteti a beszélő jelen idejű vagy múltbeli pszichikai álláspontját, jövőszemléletét, indulatait, tényállásokhoz, valóságselemekhez való igazoló vagy tagadó viszonyát, esetleg azokra vonatkozó külön elvárásait, továbbá lehetővé teszi a hallgatóra irányuló befolyásoló törekvések végrehajtását sőt, azaz információs teherbírása sokkal nagyobb, mintsem gondolnánk. Azok a nem tisztán pábeszédű szövegek, amelyek különböző monverbális járulékos elemeket is beépítenek, már erősen eltérnek a drámától. Az eszközök egy része metanyelvi funkcióval közöl információt a megnyilatkozások jellegéről. Ezek, és a következőkben ismertetésre kerülő más elemek, a beszéd-cselekvés tartozékai nem mind nyelvi természetűek, szerepük szerint alátámasztják vagy cáfolják, esetleg kiegészítik vagy helyettesítik a közleményt. A közlés ugyanis a vokális közlés-csatornán kívül a vizuális-gesztikulációs és a deiktikus-rámutató mozgások útján is továbbítható, azaz a beszédbeli közlés a nyelvi kódokon kívül egyéb kódokat is magába foglal: pl. mimika, gesztus. A beszéd-cselekvés hatása tulajdonképpen egyaránt függ a befogadói tudat kondicionáltságától, a kontextustól, a kommunikatív helyzettől, a kommunikáló felek viszonyától (Hankiss) és az említett metakommunikációs kísérőeszközöktől.

Ide soroljuk a beszéd-cselekvések hangzásbeli alakminőségének jelölését is. A manifestációs minőségre többféleképpen történhet utalás. Konkrét jelölése el is maradhat, azonban a beszéd-cselekvések értelme sokkal teljesebb, illokúciós tartalma egyértelmű, ha ismert a manifestált pszichikai állapot és a kiejtés tónusa. A beszéd-cselekvés ugyanis nemcsak tartalmával, hanem a kimondás módjával is hat. A gesztuskommunikációnak és a többi információt moduláló tényezőnek prózai szövegekben való jelölésére a későbbiekben példát is hozunk.

Megemlítjük azt is, hogy beszédaktus címen csak a szöveg jelenében a beszélő sajátjaként elhangzó, hallgatót feltételező megnyilvánulásokat vizsgálunk. Ezzel kizárjuk az olyan formálisan beszédaktus típusú megnyilatkozásokat, amelyeknél a vevő maga a beszélő alany, de az olyanokat is, amelyek az egocentrikus beszéd belülről felidézett dialógusokban hangzanak el, habár ezek a hagyományos beszédmódok mellett bonyolult kombinációkat is alkalmazó szövegekben nagyon gyakoriak. Sokhelyütt a beszédaktus vizsgálatakor a dialógus és belső monológ egybefonódása, és az elbeszélő konvenció más, hasonló jellegű kiküszöbölésére való törekvés okozza a legnagyobb problémát.

A beszédaktusok szituációfüggőségére való tekintettel, a prózavizsgálá-

tok kapcsán meg kell határoznunk a beszédshituáció összetevőit. A beszédshelyzet tulajdonképpen azoknak a nyelvi és nem nyelvi feltételeknek az összessége, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a beszédshcselekvés a szándéknak megfelelően realizálódjon, és a beszédshóállal harmonizáló hatást váltson ki.

Siegfried J. Schmidt a beszédshituáció tanzozékaiként a közlés tartalmát, a kommunikációs környezetét, a beszélő, a hely és az idő deiktikus kifejeződését, a kommunikáló felek jelen idejű és múltbeli viszonyát, valamint a közlési folyamat hangulati atmoszféráját jellemzi. A felsorolt összetevők jelentősége olyan példán mérhető igazán, amikor egyetlen beszédshaktus jelentésének alakulását többféle szituációban is végigkísérhetjük. A beszédshaktusnak a szituációba helyezésétől függően különböző illokúciós szerepe lehet. Az illokúciós szerepet Austin szerint az illokúciós indikátor teszi explicitté. Az indikátor meglétének vagy hiányának szempontjából a performatív nyilatkozatok két típusát különböztetni meg. Az indikátort tartalmazó, azaz szituációból nem függő beszédshaktusokat explicit performatív nyilatkozatoknak, a szituációból függő típusokat primer performatív nyilatkozatoknak nevezi. Strawson a nem lényegileg konvencionális aktusokról értekezve szintén két típust különböztet el: 1. amelyekben verbális elem teszi explicitté a szándékot; 2. a perlokúciós szándéknak nincs verbális nyoma. Az említett típusok közül az általunk megvizsgált novellákban (Móricz, Csáth, Sántha Ferenc, Déry) nagyobbára szituációból függőkkel találkoztunk. Hiszen a prózaszöveg számtalan eszközzel tudja pótolni a befogadó számára szükséges, a performatív nyilatkozatokból esetleg hiányzó információt. A drámai szövegekben szinte minden közlendőnek a konverzációs folyamatban kell felszínre kerülnie, a prózában viszont ezen a síkon kívül is kifejezést nyerhetnek az ábrázolt összefüggések.

1. „Mereven ránézett Duhayre, s ujját felemelve fenyegetően tagolta: *Te! Vigyázz magadra!* Én nagyon szeretlek téged pajtás, de *figyelmeztetek*, hogy még az is cefetül megjárja, aki csitítani mer bennünket. Úgy látszik, nem vagy tisztában azzal, hogy a történelem legnagyobb gonosztettét követték el ezek a zsványok.” (Nagy Lajos: 1919. május)

2. „Mari — ordította, az ember váratlan hangosan — ha kiszabadítasz innen, feleségül veszek!”

„*Esküszöm* — ordította —, a Lourdes-i szűzanyára *esküszöm*, hogy feleségül veszek.” (Déry: A tengerparti gyár) A példákban találunk explicit és primer performatív nyilatkozatot is. A „Vigyázz magadra” — megnyilatkozás nagyon alkalmas a szituációfüggőség szemléltetésére. Tegyük fel, hogy ugyanezt a mondatot egy kirándulásra induló gyermekétől búcsúzó anya szájából halljuk, akkor a közlemény egészen biztosan nem az idézet szövegéből ismert illokúciós szerepet veszi fel. A „Vigyázz magadra” — megnyilatkozás ugyanis különböző illokúciós erővel bíró aktusok közös tartalma lehet. Nem kapcsolódik hozzá performatív kvázi kommentár, azonban megelőzi egy — gesztikulációra utaló — narrátori mondat. A „figyelmeztetek” — forma már explicitálja a cselekvési erőt.

A második idézetben mind a két típust megtaláljuk. Az elsőből hiányzik a performatív ige, a másodikban viszont már megvan, még hozzá fokozó, hangsúlyozó szerepben.

Az illokúciós erő a prózán belül megjelölhető magában a beszédaktusban, a kommunikációs partner válaszbeszédében, s ami a leggyakoribb, a narrátori szövegekben.

A beszédhelyzet tulajdonképpen csak a jól elkülöníthető illokúciós aktusok meghatározására képes, az árnyalatnyi eltérések sok esetben olyannyira szubjektív jellegűek, hogy a beszélőnek kell kimondania, hogy ő maga minek szánta a megnyilatkozást. A prózában a mindentudó elbeszélői hang egyértelműsítheti az illokúciós szerepet, ám az anyai beszéd itt is hitelesebben hat. (Pl. A töpörnyű pedig iomlós legyen — *rendelkezett* Varga vagy: Nos, *parancsolom*, hogy nyomban vegye le az álarcát! A 2. megnyilatkozás hatásfoka összehasonlíthatatlanul nagyobb.) A vizsgált szövegekben a beszédcselekvések narrátori lezárásában rendszerint a monda-típusú (általános típusú) illokúciós igék fordulnak elő, amelyek csak az illokúciós erő általános esetét fedik, s tulajdonképpen sohasem fejezik ki pontosan a megnyilatkozások illokúciós erőpotenciálját.

A perlokúcióról

A próza recit-jellegű előadás révén vázolja a kommunikációs szituációt, és a szereplők beszédét ilyen feladatokkal nem terheli. A prózai beszédhelyzet összetevőinek milyensége, azaz a szituatív kontextus már eleve meghatározza bizonyos beszédaktusok előfordulási valószínűségét, gyakorisági arányát, de ezeken keresztül tulajdonképpen a perlokúciós lehetőségeket is körülhatárolja. Prózai művek vizsgálatakor fontos kérdésként merülhet fel, hogy összhangban vannak-e az elhangzó beszédcselekvések pl. az író által kialakított jellemekkel, vagy hogy tágabb szöveghelyzetben igazoltnak tekinthető-e egy perlokúció. A beszédhelyzetnek, az elhangzó beszédaktusoknak, s a válaszreakcióknak valamiképpen összhangban kell lenniük. Esetleges kontrasztviszonyoknak a mű kompozíciójából, stílusából kell következnie. Egyébként a próza jellegzetes hibái között tarthatjuk számon a hősök hamisan csengő megnyilatkozásait, s a modoros, motiválatlan tetsző perlokúciós megnyilvánulásokat. A kijelentő, felszólító és kérdő típusú illokúciós aktusok közül az elsőt sokféle perlokúció követheti, a kérdő típusát általában válaszoló mondatok követik (esetleg kifejező mozgás), a felszólító típusú viszont fizikai cselekvést vált ki. A szereplők beszédeiben elhangzó beszédaktusok, meghatározva a perlokúció minőségét, egyben a szöveg cselekményességére is hatnak. Természetesen nem minden esetben van ez így, hiszen nem minden cselekvés szemléltető illokúcióval kiváltott hatás eredményeként. A szereplőknek lehetnek teljesen belső indítékú cselekvéseik is.

A szöveg esetenként csak a perlokúciót tünteti fel, s ezáltal utal pl. a jelen nem lévő illokúcióra. Vizsgálat tárgyát képezheti, hogy milyen mó-

don mutatja fel a hallgató a szándékolt perlokúciós aktust, azaz, hogy milyen prózai szituációkban szűkül a nyelvi perlokúció mondatszavas hanggesztusokra, esetleg tett-üzenetté (mikor lehetséges perlokúciós aktusként a beszéd hiánya). A tett-nyelv jelentősége és a beszédcselekvésbe való beilleszkedése, egyszóval az ellipszistranszformációk különböző előfordulási formáinak vizsgálata is érdekes eredményekhez vezetne.

Strawson szerint a perlokúciós aktus hit, tevékenység vagy attitűd lehet. A drámai szerkezetet többek között az is megkülönbözteti a prózától, hogy az utóbbi a narrátori hang révén ismerteti az olvasóval a hit és attitűd formájában meglevő perlokúciós aktust is.

A prózai sajátosságok egyike, hogy az időrendben oly szorosan egymást követő kérdő és közlő (felelő) típusú beszédaktusokat is sokhelyütt szétválasztja a cselekmény és a szereplők ok-okozati, valamint idő- és térvonatkozásait fejtegető eljárás.

A beszédaktus-tömbök kapcsán felmutatott perlokúció, ha egyáltalán bekövetkezik, az esetek többségében csak az elhangzott beszédaktusok egy részét érinti. (Beszédaktus-tömbön az egyetlen megszólalás alkalmával elhangzó beszédaktusok láncolatát értjük.)